

Nagy Péter: A református házassági jog történeti szakirodalma, különös tekintettel Erdélyre

kre-dit.hu/tanulmanyok/nagy-peter-a-reformatus-hazassagi-jog-torteneti-szakirodalma-kulonos-tekintettel-erdelyre/

2018. május 16.

Bevezetés

A magyar házassági jogunk fejlődével számos kutató foglalkozik. Tanulmányok, disszertációk, monográfiák sora jelzi az adott terület iránti tudományos érdeklődést. Régebbi magánjogunk partikuláris jellege, a történelmünk jelen kérdéseire is kiható viharai, a házassági joghoz kapcsolódó hatáskörök sokrétűsége, az állam és egyház közötti megosztására vonatkozó – térben és időben eltérő – megoldások miatt azonban napjainkig számos megválaszolatlan kérdés maradt.

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy retrospektív bibliográfia összeállítására vonatkozó módszertani-historiográfiai eszközökkel összegezze az eddig a református házassági jog történeti módszerű eredményeit – különös tekintettel az erdélyi viszonyokra vonatkozóan –, rámutatva az esetleges fehér foltokra és párhuzamos, azonos eredményekre. Terjedelmi korlátok miatt ehelyütt csupán az 1850-es évek és a jelenkor közötti vonatkozó tudományos diskurzust vizsgáljuk.

Jogtörténészek és történészek mellett számos teológus és lelkész is jelentett meg tanulmányt, vagy tett közzé a témába vágó fontos forrást. A házassági jog felekezeti történetét illetően egyértelműen a katolikus kánonjogi szabályokat, azok történetét tárgyaló művek túlsúlya igazolható, ugyanakkor a 19. századi jogfejlődést górcső alá vevő világi bíraskodást elemző tanulmányok száma is jelentős. E műveket akkor említem, amikor azok a református házassági jog története szempontjából indokoltak.

A református egyház részéről több tudománytörténeti, értékelő munka és bibliográfia is napvilágot látott. Makkai Sándor az erdélyi református egyházi irodalmat az 1850-től 1925-ig terjedő időszakra vonatkozóan dolgozta fel,^[1] míg Révész Imre emberfeletti szorgalommal összeállította a magyar református egyháztörténet általános könyvészetét 1960-ig.^[2] Utóbbi ugyan befejezetlen maradt, a neves egyháztörténész azonban az utókor számára kijelölte a tovább vizsgálendő szakirodalmi, különösen periodikai kört. Az a tény, hogy a munka csupán a témához tartozó fontosabb jogi monográfiákat, különnyomatokat, tanulmánykötet-részleteket tartalmazza, illetve hogy a gyűjtés folytatására vonatkozó esetleges utak meghatározása során egyetlen jogi szakfolyóiratot sem jelölt meg, tovább erősíti a jelen munka szükségességét.

A realiztikus történeti jogi iskola dogmatikai és rendszertani eredményei

A 19. század közepén a református egyházjog átfogó dogmatikai rendszerezése még váratott magára. A nagyszámú, sokszor jogforrásként kezelt tudományos mű többnyire egy-egy résztémát tárgyalt. Jó példa erre Kovács János munkája, aki az atyafiság és a sógorság tilos fokozatait vette sorra a házasságban, miközben a tárgykörhöz tartozó irodalmat 1567-től össze is gyűjtötte.^[3]

Az 1848-1849-es jogi forradalmat és szabadságharcot követő időszak jogtudományának más területein is megfigyelhető tendencia, miszerint a publikációs tevékenység csökkent és a jogforrásgyűjtemények, és a jogszabályok magyarázatára szorító munkák száma vált átmenetileg uralkodóvá, e területen is kimutatható.^[4] Ez az egy-egy forrás közzétételére vonatkozó publikációs szokás megfigyelhető egészen az 1880-as évek elejéig.^[5]

Makkai Sándor munkájában elszigetelt, a megvalósult egyházi unió miatt elhalt iskolának tekintette Dósa Elek és Kolosváry Sándor egyházjogi munkáit.^[6] A realiztikus történeti jogi iskola követői azonban – az egyházban végzett személyes munkájuk és szerepvállalásuk mellett – számos maradandó eredményt értek el. Ők végezték el az erdélyi egyházjog történeti alapokra és forrásokra támaszkodó dogmatikai rendszerező munkáját,^[7] mely nélkülözhetetlen kelléke és előfeltétele a jog történetének tudományos igényű kutatásához.

Dósa Elek a Magyar Tudományos Akadémia által is díjazott Az erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana című munkájának második, Egyházi magánjogtan című részében tárgyalta a helvét hitűek házassági jogát, melyet a többi releváns erdélyi felekezet jogával együtt az Erdélyhoni jogtudomány második kötetében az Erdélyhoni magyar magánjogtanban is tárgyal. Az egyházi bírászkodásról az előbbi munka harmadik kötetében, az Erdélyhoni magyar pertanban értekeznek.

Kolosváry Sándor a tanulmány témájához tartozó kisebb cikkek mellett^[8] 1875-ben jelentette meg Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga című összefoglaló munkáját, melyben Dósa módszertani szemléletét követve és mélyítve tárgyalja a református egyházjogot. Munkája 1877-ben újabb kiadást ért meg.^[9] A mű végén kerültek kifejtésre a házasság általános kérdéseit követően, a mátkaság, az eljegyzés, a házasság kellékei és

törvényi akadályai, a házassági jog hatása és megszűnése és a vonatkozó törvénykezési rend is.[10] Bozóky Alajos készített bírálatot Kolosváry művéről,[11] melyben élesen támadta annak tudományos irányát, ugyanakkor elismerte annak eredményeit is: „Áttérve már most a fentebbi műre, általában véve megjegyezzük, hogy azt céljának megfelelőnek tartjuk. Négyszázhetvenkét nagy nyolczadrétü lapon egyes felekezetnek, pláne azon felekezet csak egyik egyházkerületének jogát, közülünk még nem fejtegette senki.”

A korszakban több tanulmányt is jelentetett meg Karol Kuzmány (Kuzmány Károly) szlovák evangélikus lelkész a Sárospataki Füzetek hasábjain. 1859-ben tette közzé az Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének a protestánsoknak egymásközt és a római katolikusokkal kötött házasságait illetőleg című munkáját,[12] ezt követően 1860-ban publikálta Bécsben Handbuch des ellgemeinen in österreichischen-protestantischen Eherechtes című művét.[13]

Az 1880-as évek vitái

Az 1880-as évek egyházjogi szakirodalmának egyik legérdekesebb vitáját négy jogtudós párhozamos munkái jelentették. Kováts Gyula, Roszner Ervin, Timon Ákos[14] és Sztehlo Kornél számos vonatkozó témájú tanulmányaik mellett több monográfiát is megjelentettek, mely igen heves, néhol a szakmai kereteket elhagyó vitát eredményezett. Roszner, Timon és Kováts kánonjogi katedráért folytatott harcát Mikszáth Kálmán is megírta Páris almája című munkájában:

„[...] amíg más katedrákra többnyire úgy nevezik ki a professzort, hogy Trefort végiggondolva az összes ismerősein, fölteszi találomra az egyikről, hogy beválik és azt nevezi ki, legtöbbször a tudatlanok közül választván a tudósokat, – addig az üresedési kilátással mosolygó kánonjogi katedra számára egyszerre három jeles fiatalember cseperedett fel a tudományos körök szeme láttára. Az egyik Timon Ákos, a másik Kováts Gyula, a harmadik Roszner Ervin. Egyforma derék ember valamennyi, egyformán emlegetett örököse a katedrának mind a három.

Ekkor fogja magát Timon Ákos, és ír egy vastag egyházjogi munkát.

Most már Timon Ákos lett a legerősebb pretendens.

Nosza nekiiramodik Kováts Gyula, és ő is ír egy nagy egyházjogi munkát.

No, most már elmaradt a szegény Roszner Ervin.

Csakhogy Roszner Ervin se rest. Íme ő is elkészítette a maga egyházjogi munkáját.

Hollá! Megint egyenlők a sanszok!

Timon Ákos a maga munkáját tartja a legjobbnak, a Rosznerét meglehetősennek, a Kovátsét gyengének. Roszner a magáét a legjobbnak, a Kovátsét meglehetősennek, a Timonét gyengének, Kováts ellenben a maga munkáját tartja a legjobbnak, de a többiről nem tart semmit.”[15]

Kováts Gyula 1882-ben a Jogtudományi Közlöny hasábjain több részben tette közzé *Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. Közönséges egyházi és hazai kutfők nyomán* című munkáját,[16] melyet tovább fejlesztve 1883-ban tette közzé *A házasságkötés*

Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára című monográfiáját,^[17] mely részben magántanári vizsgájának is alapja volt. A vegyesházasság intézmények története mellett külön fejezetben foglalkozott a protestáns jogfejlődéssel is, melyben egyaránt kitért az erdélyi és Királyhágón inneni viszonyokra is. 1885. március 9-én olvasták fel a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának ülésén Kováts Gyula újonnan megválasztott levelező tag székfoglaló előadása, melyben – katolikus kánonjogtörténeti bevezetőt követően – Szilágyi Márton eljegyzésről szóló értekezését elemezte.^[18]

Ugyancsak 1885-ben jelent meg Sztehlo Kornél *A házassági elválás joga Magyarország és Erdélyben gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a Magyar Kir. Curia gyakorlatára című monográfiája.*^[19] A szerző munkájában az egyensúlyra törekszik. Egyaránt ismertetni kívánja két külön részben a válásra vonatkozó alaki és anyagi jogot is. Jó arányérzékről tanúskodik, hogy mind a magyarországi, mind az erdélyi vonatkozó jogi környezetet, a katolikus és protestáns megoldásokat sokhelyütt rövid elemzésre áttérve, történeti kontextusban kívánja bemutatni.^[20] Recenziót írt erről Kováts Gyula és Daempff Sándor is.^[21]

Roszner Ervin 1887-ben jelentette meg *Régi magyar házassági jog* című munkáját,^[22] melyben egészen az őskori előzményekig ment vissza. A régi, főként a kánonjogi rendelkezéseket és hazai törvényeinket elemző munka számos helyen reflektál a „protestáns író” Kováts megállapításaira. Több ismertetés és bírálat jelent meg munkájáról Pulszky Ágost, Vécsey Tamás, Károlyi Árpád tollából.^[23] A leghevesebb vita Kováts Gyula recenziója nyomán támadt.^[24]

Révész Kálmán 1888-ban tett közzé egy rövid cikket a Protestáns egyházi és iskolai lapokban azzal a céllal, hogy összegezze a Kováts és Roszner könyvei körül kialakult vitát. Kiemelte Pulszky Ágost véleményét, mely szerint a neves jogfilozófus úgy nyilatkozott, hogy mindenben Rosznernek van igaza. Révész elemzésében – különösen a tridenti zsinat eredményeiről kialakult vita érveinek számbavétele nyomán – katolikus és protestáns véleményt különböztet meg.^[25]

Sztehlo Kornél és Konek Sándor között is kisebb polémia alakult ki az előbbi evangélikus ügyvéd vonatkozó bírói joggyakorlatra támaszkodó műve kapcsán.^[26] Sztehlo ezen kívül számos cikket jelentetett meg az erdélyi házasságról, különösen az ágytól és asztaltól való elválasztásának református egyházjogbeli szabályairól.^[27]

Nagy Lajos a magyarországi protestánsok házassági ügyeire vonatkozó világi és egyházi jogforrásokból készített kivonatot,^[28] míg Szilágyi Sándor Timon Ákos és Kováts Gyula párbérrel kapcsolatos vitájához hozzászólva tett közzé történeti forrást az erdélyi viszonyokról Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő hasábjain.^[29]

Pokoly József református teológus és egyháztörténész 1894-ben több részletben jelentette meg *A magyar protestáns házassági jog rövid története 1789-ig* című tanulmányát a Protestáns Szemlében.^[30] Pokoly azt próbálta bebizonyítani, hogy az anyaországi területen is volt önálló protestáns felekezeti házassági jog. „*Még mai napig is vita tárgyát képezi, hogy a Magyarország területén lakó összes protestánsoknak volt-e*

önálló, saját házassági joguk, házassági bírászkodásuk és ha volt: vájjon az állami főhatalom által elismertetett-e az, avagy nem? A mi Magyarországnak a Királyhágón túli részét illeti: ismeretes,, hogy a reformatió kezdete óta, illetőleg Erdélynek a protestantismushoz való csatlakozásától fogva máig, jóformán csak 1786-1791-ig szünetelt a protestáns házassági jog és bírászkodás érvénye.”[31]

A századforduló környékén számos forrásközlés és kisebb elemzés látott napvilágot a vegyesházasság, a gyermek vallására vonatkozó magyarországi és erdélyi viszonyokról Révész Kálmán, Szádeczky Béla, és Rugonfalvi Kiss István tollából.[32]A 17. századi erdélyi református házassági jog történetéhez Illyés Géza tett közzé adalékot Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat válasza az székely urak felterjesztésére címmel a Református Szemlében 1936-ban.[33]

1930-as 1940-es évek közepén a tudományos érdeklődés homlokterébe a vegyesházasság és a gyermek vallása került, melyről jelentős, a jogtörténeti előzményeket is számba vevő, elemző vita alakult ki.[34]Móra Mihály 1941-ben jelentette meg a házassági kereseti jog kánonjogi szabályairól szóló munkáját a Pázmány Péter Tudományegyetem egyházjogi és törvénykezési jogi szemináriumának közös kiadványaként.[35] Erre válaszul Szentpéteri Kun Béla – az elvégzett munka elismerése mellett – arra hívta fel a figyelmet, hogy a református egyházi jog történeti vizsgálata szinte teljesen elhalt.[36] Degré Alajos 1941-ben, a Notter emlékkönyvben publikálta a magyarországi szentszékek protestáns köteléki perek gyakorlatával kapcsolatos kutatásait.[37]

Legújabb jogtörténeti és társadalomtörténeti eredmények

A szocializmus időszakának ideológiai meghatározottsága miatt az egyházjogi kutatások állami támogatottsága radikálisan csökkent. Rácz Lajos egy fiatalkori dolgozatát a polgári házasság intézményének magyarországi megvalósulásáról 1972-ben az ELTE jogtörténeti tanszéke kiadta, melyben a szerző röviden kitért a vonatkozó református és erdélyi előzményekre is.[38]Degré Alajos több mint 10 évvel később jelentette meg hasonló, a 19. századi eredményeket bemutató, szakirodalomra támaszkodó rövid tanulmányát.[39]

A jogtörténet-tudomány művelői tollából származó, a református házassági jog történetére vonatkozó újabb eredmények nem jelenek meg egy kivétellel, Herger Csabáné magyar házassági köteléki jogról és az európai modellekről szóló monográfiájában foglalkozik a protestáns állásponttal röviden.[40]

E magánjogtörténeti tematika a 90-es évek közepén tért vissza tudomány diskurzusba. A református házasság és annak felbontására vonatkozó kutatások gyarapodása a társadalomtörténet területén kezdődött. Módszertani alapvetése a német társadalomtörténeti gondolkodás magyarországi hatása nyomán az, hogy a társadalomtörténetet és jogtörténetet közelíteni kell egymáshoz.[41] Ennek magyarországi interpretációja szerint a jogtörténet jobbára csak a történeti jogforrások keletkezéstörténetével és azok dogmatikai elemzésével foglalkozik, azonban a hétköznapi joggyakorlatra, illetve arra, hogy „ezek a struktúrák” hogyan szabályozták a társadalmi interakciókat, nem fordítottak figyelmet. A „társadalomtörténeti fordulatot” követően, miután a jog és a vonatkozó jogforrások (végrendeletek, periratok) kutatása a

jogtörténészek kizárólagos terrénumából kikerült, a társadalomtörténészek ezirányú kutatásai előtt is megnyílt a lehetőség.[42] A jogtörténeti és történeti eredmények kölcsönös felhasználásának csökkenése azt eredményezte, hogy – dogmatikai és releváns jogintézménytörténeti változások ismerete nélkül – a vonatkozó új eredmények sok esetben a felbontás és érvénytelenség okait és joghatásait sem különböztetik meg.

Az magyarországi református viszonyok újbóli tárgyalása Nagy Varga Vera [43] és Kocsis Gyula nevéhez fűződik.[44] Mátay Mónika a debreceni válópereket vizsgálta, melynek eredményeit doktori disszertációjában tette közzé.[45] Vonatkozó tematikában publikált még Martók István és Fazekas Csaba is, aki a Tiszáninneri Református Egyházkerület vegyes házasságokkal kapcsolatos állásfoglalásait vette górcső alá.[46] Örsi Julianna pedig a túrkevei református házasságkötések társadalom-néprajzi vizsgálatát végezte el, ugyanakkor a Confessio hasábjain publikált „A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése” címmel.[47]

Kiss Réka – az erdélyi viszonyokról – a kükküllői egyházmegye jegyzőkönyveire és egyéb irataira alapítva vizsgálta a házasság megkötésének és felbontásának gyakorlatát, különösen a 17. század viszonyaira tekintettel.[48] Kolumbán Zsuzsanna több tanulmányt tett közzé az erdélyi református házassági jog 19. századi történetéről. Főként a válás intézményének társadalomtörténeti, történeti demográfiai analízisét végezte el az Udvarhelyi Református Egyházmegye és házassági törvényszék levéltári emlékeinek széleskörű felhasználásával.[49]

Buzogány Dezső, Ósz Sándor Előd és Tóth Levente fáradhatatlan munkájuk eredményeképpen tették közzé először a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzéseit 2007-ben,[50] a következő évben pedig a Kükküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzéseit jelentették meg Kolozsváron, melyek megkerülhetetlen forrásai az erdélyi református házassági jog történetének.[51]

Sipos Gábor 2002-ben jelentette meg a református eljegyzések, házasságok és válásokra vonatkozó, az erdélyi traktusok jegyzőkönyveire alapozott kutatásának eredményeit.[52] Több tanulmány jelent meg a vegyesházasságok erdélyi történetéről,[53] illetve számos forrásismertetés kapott nyilvánosságot.[54]

Összegzés

A református házassági jog történeti művelése két nagy korszakra bontható. A 19. századi tudományos diskurzus idején – az erdélyi külön jogok miatt – a kutatás még élő jogként tekintette, és a történeti előzményeket is ennek szellemében tárgyalta. A rendszerváltás környéki újra induló kutatások főként egyház- és társadalomtörténészek tudományos érdeklődésének köszönhetőek. Az erdélyi viszonyok módszeres jogtörténeti feltárása még nem történt meg.

[1] Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*, Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925, 59.

[2] Révész Imre: *A magyar református egyháztörténet általános könyvészete*, Bibliográfiai gyűjtemény, silver.drk.hu/sites/default/files/feltoltes/kiadvanyok/REVESZ_IMRE-Bibliografia.pdf 902. (Letöltés: 2018. március 12.)

[3] Kovács János: *Az atyafiság és sógorság tilos fokozatai a házasságban*, Sárospatak, 1855. A szerző közli ezen egyházi jogi tárgyban írt munkák jegyzékét 1567-től.

[4] Szűcs István: *Házassági viszonyokat szabályozó törvények és legfelsőbb rendeletek. Közlebből a tiszántúli egyházkerületben lévő hely. hitvallású evangelicus lelkipásztorok részére kiadva*, Debrecen, 1853.; Szűcs István: *Házassági viszonyokat szabályozó újabb törvények s legfelsőbb rendeletek, a tiszántúli hely. hitv. ev. lelkipásztorok részére összeszedve*, Debrecen, 1854.; Beöthy Zsigmond: *Az ev. házasságügyi új törvények gyakorlati magyarázata*, Pest, 1853.; *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyház új szervezete*, Gámán J. örökösei Ny., Kolozsvárt, 1871.; Tóth Sámuel: *Egyházi bíróság és törvénykezési rendtartás*, Nyomatott a város könyvnyomdájában, Debreczen, 1881, 12.

[5] Szabó Károly: A kolozsvári egyház törvényszéke Apafi Mihály parancsával szemben kijelenti, hogy Sárosi Zsuzsannát Bojtos Mihály törvényes özvegyének, „miglen Istenével és a szent gyülekezettel annak útja s módja szerint meg nem békéllik” nem hajlandó elismerni 1674, *Erdélyi Protestáns Közlöny*, IX. évfolyam, 1879. 476.; Szeremlei Samu: Két okmány 1848-ból a református vallásra áttérések és a protestánsok vegyes házassága ügyében a bánügyi őrvidéken, *Sárospataki Füzetek*, X. évfolyam, 7–8. szám, 1866. 680–682.; A tiszántúli generalis zsinat felelete Benkovics Ágoston váradi püspöknek, amidőn az a ref. egyházi zsinatok házasságügyi működését betiltani kezdette. 1700. jún. 27. – Id. Révész Imre közlése, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, VII. évfolyam, 4. szám, 1876. 273.; A fülöpszállási reform, egyház jegyzőkönyvéből. A Szent Presbiteriumtól kecskeméti conferentiában Anno 1718. szerzettetett Ecclesiai rendelkezések a házasság körül, mellyek publicáltattak ezen filepszállási sz. Gyülekezetben is, Anno 1739. 11. Januarii, *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, XXIII. évfolyam, 29. szám, 1880. 937–938.

[6] Makkai: *Az erdélyi református*, 17.

[7] Nagy Péter: Erdélyi református egyházi jog és a realiztikus történeti-jogi iskola. *Jogtörténeti Szemle*, 4. szám, 2017. 35.

[8] Törvényjavaslat a házassági hirdetés alól való fölmentés jogának gyakorlásáról az erdélyi református egyházkerületben, *Erdélyi Protestáns Közlöny*, Kolozsvár, 1874.; Visszapillantások című bíráló az erdélyi ref. egyházkerület alkotmányos élete átalakulásáról, *Erdélyi Protestáns Közlöny*, Kolozsvár, 1874.; Történelmi apróságok a XVII. és XVIII. századból, az egyházi életre vonatkozóan, *Erdélyi Protestáns Közlöny*, Kolozsvár, 1874.; Egyházkerületi törvénykezési jogunk kodifikációja, *Erdélyi Protestáns Közlöny*, Kolozsvár, 1877.

[9] Kolosvári Sándor: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga*, Kolozsvár, Stein, 1877, 484.

[10] Uo.

[11] Bozóky Alajos: Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházjoga. Irta Dr. Kolosvári Sándor, m. k. egyetemi jogtanár, erdélyi ref. egyházkerületi igazgató tanácsos, a kolozsvári egyházmegye házassági törvényszékének bírója. Kolozsvár 1875-1877, *Jogtudományi közlöny*, XII. évfolyam, 1. szám, 1877, 3–5.

[12] Kuzmány Károly: Az egyház állása a házasságot illető törvényhozás és törvényes vizsgálathoz, *Sárospataki Füzetek*, 1859, 208–226.; Kuzmány Károly: Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének a protestánsoknak egymásközt és a római katolikusokkal kötött házasságait illetőleg, *Sárospataki Füzetek*, 1859, 297–315.

[13] Kuzmány Károly: *Handbuch des ellgemeinen ind österreichischen-protestantischen Eherechtes*. Wien, 1860.

[14] Timon Ákos: *A párbér /lecticale/ a katolikus egyházjogban jogtörténeti tanulmány*, Budapest, Pesti Könyv Nyomda, 1882, 44.

[15] Mikszáth Kálmán: Páris almája, in Rejtő István (kiad.): *Mikszáth Kálmán összes művei 75. Cikkek és karcolatok 25*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 46–50.

[16] Kováts Gyula: Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. Közönséges egyházi és hazai kutfók nyomán, *Jogtudományi közlöny*, XVII. évfolyam, 18. szám, 1882. 137–139.; 19. szám, 147–150.; 20. szám, 154–156.; 21. szám, 162–164.; 23. szám, 177–179.; 24. szám, 186–187.; 25. szám, 194–196.; 27. szám, 213–214.; 28. szám, 219–220.; 29. szám, 227–229.; 31. szám, 242–243.; 32. szám, 252–253.

[17] Kováts Gyula: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Budapest, Eggenberger-Féle Könyvkereskedés, 1883, 327. Ismertetések: Lector: Kováts Gyula: Házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára, *Magyar igazságügy*, XX. évfolyam, 3. szám, 1883. 265–272.; Sipőcz László: A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint. Irta Dr. Kováts Gyula. 1883, A házassági törvényjavaslat a törvényhozás előtt. Irta Dr. Kováts Gyula. 1884. *Magyar igazságügy*, XXI. évfolyam, 4. szám, 1884. 294–305.; Ballagi Aladár: A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, tekintettel törvényhozásunk feladatára. Irta Kováts Gyula jogtudor, hitességvéd stb. Budapest, Eggenberger-Féle Könyvkereskedés, 1883.; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, XVI. évfolyam, 45. szám, 1883. 1455–1463.

[18] Kováts Gyula: Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben, *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*, 7. kötet, 10. szám, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885.

[19] Sztéhlo Kornél: *A házassági elválás joga Magyarország és Erdélyben gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyonjogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a Magyar Kir. Curia gyakorlatára*. Franklin, 1885, 248.

[20] Sztéhlo Kornél 1890-ban jelentette meg a második, átdolgozott és bővített kiadást. Sztéhlo Kornél: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben*. Budapest, Franklin, 1890. VIII, 304; Recenzió: Reiner János: A házassági elválás joga

Magyarországban és az ország erdélyi részeiben. Gyakorlati használatra írta Sztehlo Kornél. Második lényegesen átdolgozott kiadás. Budapest, Franklin-társulat 1890. (304 lap.) *Jogtudományi Közlöny*, 19. szám, 1890. 147–148.; Sztehlo Kornél: Válasz dr. Reiner János cikkére a házassági elválás jogáról írt munkám tárgyában, *Jogtudományi közlöny*, XXV. évfolyam, 25. szám, 1890. 194–195.

[21] Kováts Gyula: A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben, Budapest, Franklin-társulat, 1885. *Magyar igazságügy*, XXIII. évfolyam, 6. szám, 1885. 538–563. Ebből kisebb polémia alakult ki: Sztehlo Kornél: Válasz Dr Kovács Gyula kir. táblai pótbíró urnák A házassági elválás joga című munkám felett a Magyar Igazságügy f. évi júniusi füzetében közölt bírálatára, *Jogtudományi Közlöny*, 27. szám, 1885. 211–212.; 28. szám, 218–220.; Kováts Gyula: Felelet Sztehlo Kornél úrnak, *Magyar igazságügy*, XXIV. évfolyam, 2. szám, 1885. 120–124.; Daempff Sándor: A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben. – Gyakorlati használatra, az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben, különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára, írta Sztehlo Kornél köz- és váltóügyvéd stb. – Budapest, Franklin-Társulat 1885. I-XV és 1-248. I. *Jogtudományi közlöny*, XX. évfolyam, 15. szám, 1885. 117–118. és 16. szám, 123–126.; F-n A-r: A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben, gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára. Írta: Sztehlo Kornél. Budapest. Franklin-társulat. Ára 2 frt 40 kr. *Ügyvédek lapja*, II. évfolyam, 55. szám, 1885. 9.

[22] Roszner Ervin: *Régi magyar házassági jog*, Budapest, Franklin Társulat, 1887, 491.

[23] Pulszky Ágost: *Régi magyar házassági jog*. Írta: Báró Roszner Ervin. Buda-Pest, Franklin-társulat, 1887. *Budapesti Szemle*, 52. kötet, 130. szám, 1887. 148–153.; Vécsey Tamás: *Régi magyar házassági jog*. Írta báró Roszner Ervin. Budapest, Franklin-társulat, 1887. *Jogtudományi közlöny*, XXII. évfolyam, 40. szám, 1887. 314–316.; Károlyi Árpád: Br. Roszner Ervin. *Régi magyar házassági jog*, Budapest, Franklin-társulat, 1887. 492., *Századok*, XXI. évfolyam, 1887. 840–845.

[24] Kováts Gyula: Felelet báró Roszner Ervin *Régi magyar házassági jog* című munkájára, *Jogtudományi közlöny*, XXII. évfolyam, 49. szám, 1887. 390.; Kováts Gyula: Felelet br. Roszner Ervin: „*Régi magyar házassági jog*” c. munkájára, Budapest, Pallas, 1887, 53.; Roszner Ervin: Néhány szó „*Régi magyar házassági jog*” című munkám védelméül, *Jogtudományi közlöny*, XXII. évfolyam, 49. szám, 1887. 390.; 52. szám, 416–418.; XXIII. évfolyam, 1. szám, 1888. 4–6.; 2. szám, 12–15.; 3. szám, 20–22. Különlenyomat: Roszner Ervin: *Néhány szó „Régi magyar házassági jog” című munkám védelméül*, Budapest, Franklin, 1888.; Kováts Gyula: Báró Roszner Ervin válaszára, *Jogtudományi közlöny*, XXIII. évfolyam, 3. szám, 1888. 22–24.; 4. szám, 31–33.; 5. szám, 41–43. o.; 6. szám, 53–54.; 7. szám, 61–64. Különlenyomatban: Kováts Gyula: *Báró Roszner Ervin válaszára*. Budapest, Franklin, 1888, 45.

[25] Révész Kálmán: Felelet Báró Roszner Ervin *Régi magyar házassági jog* című munkájára. Írta Kováts Gyula, jogi tudor.... kir. Ítéltáblai bíró, Budapest, 1887. *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, XXXI. évfolyam, 5. szám, 1888. 145–149.

[26] Konek Sándor: A házasságjog birói gyakorlatához. Vajjon a magyar evang. házasságjog szerint elégséges-e a kötelek felbontására az egyik házaspár részéről fenforgó gyűlölet?, *Jogtudományi közlöny*, XII. évfolyam, 51. szám, 1877. 401–404.; Szehlo Kornél: A házasságjog birói gyakorlatához. Válasz Dr. Konek Sándor egyetemi jogtanár urnak ezen cím alatt a "Jogtud Közlöny" 1877. évi 51. számában közölt cikkére, *Jogtudományi közlöny*, XIII. évfolyam, 1. szám, 1–2.

[27] Szehlo Kornél: Az ágy és asztaltóli elválásztás jogi hatálya protestans egyházi szempontból, *Jogtudományi közlöny*, VII. évfolyam, 52. szám, 1872. 379–381.; Szehlo Kornél: Az erdélyi házasságokról, *Ügyvédek lapja*, III. évfolyam, 4. szám, 1886. 4.; Szehlo Kornél: Egyházi bíraskodás. *Jogtudományi közlöny*, XXII. évfolyam, 47. szám, 1887. 372–373.; 49. szám, 390–391.

[28] Nagy Lajos: *Eskető lelkész. A magyarországi protestánsok házassági ügyeire vonatkozó egyház-jogtani ismeretek s az eskető lelkész teendőit meghatározó országos törvények, kormányrendeletek s egyházi rendszabályok rövid kivonata*. Debrecen, 1883. és Miskolc, 1890.

[29] Szilágyi Sándor: A válóperek történetéhez, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, VI. évfolyam, 11-12. szám, 1884. 541–544. A témához tartozó további kisebb hozzászólások, forrásközlések: Incze József: Az erdélyi házasságokról, *Ügyvédek lapja*, III. évfolyam, 14. szám, 1886. 6.; Nagy Lajos: Egy száz éves császári rendelet, *Debreceni Protestáns Lap*, IV. évfolyam, 12. szám, 1886. 97–99.

[30] Pokoly József: A magyar protestáns házassági jog rövid története, 1786-ig, *Protestáns Szemle*, 1894. 17–29; 100–122; 162–177; 235–251; 305–323.

[31] Uo. 17.

[32] Gergely Károly: *Félszázados emlékiratok a vegyes házasságról*, Szatmár, 1892.; Mitrovics Gyula: *A polgári házasság törvényei, párhuzamban az eddigi házassági joggal*, Steinfeld J., 1895. 104.; Révész Kálmán: A gyermekek vallásáról, *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, XXXVII. évfolyam, 26. szám, 1894. 401–403.; Szádeczky Béla: *A vallásügyi sérelmek történetéből. A reverzális-ügy története. Magyarországon*, Kolozsvár, Ajtai Nyomda, 1899, 55.; Révész Kálmán: XVII-ik századi házassági pörök az abaúji ref. egyházmegye jegyzőkönyvében, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1900, 102–118.; Rugonfalvi Kiss István: *Radvánszky György eljegyzése b. Petrőczy Erzsébettel*, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T, 1903, 68.; Rugonfalvi Kiss István: *Radvánszky György házassági pöre /1724-25*, Budapest, Hornyánszky V., 1903, 111. és 129.

[33] Illyés Géza: Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat válasza az székely urak felterjesztésére, *Református Szemle*, XXIX. évfolyam, 1936. 261.

[34] Gesztelyi Nagy László: Gróf Széchenyi István és a reverzális-kérdés, *Protestáns Szemle*, 1941. 325–331.; Pétery Aladár: A vegyesházasság és a vallásközi béke, *Protestáns Szemle*, 1932. 318–330.; Polner Ödön: *A reverzális-ügy fejlődése*, Szeged, Ablak a Gy. könyvnyomda, 1937.; Somogyi István: *Megegyezések a gyermekek vallására*, Budapest, Studium, 1933, 63.; Takáts Sándor: Beöthy Ödön, Lajcsák püspök és Tisza Lajos harcai, in Takáts Sándor (szerk.): *Hangok a múltból*, Budapest, Athenaeum, 1930, 413.;

Kovács Eduard (berencei): A vegyesházasság kérdése a negyvenes években, *Magyar Salon*, IV. kötet, 82.; Fejér György: Válasz Könyves Tóth Mihály vádolásaihoz a vegyes házasságok ügyében, *Religio és Nevelés*, 1842. I.; Polner Ödön: *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társulat, 1933, 23.; Sztehlo Zoltán: A gyermekek vallására vonatkozó jogszabályok története Magyarországon, in *Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére*, Miskolc, Ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomdájában, 1930, 461–505.

[35] Móra Mihály: *Házassági kereseti jog a köteléki perben az egyházi jog szerint jogtörténeti és jogdogmatikai adalék a C. I. C. 1971. kánonjához*, Budapest, Szt. István Társ., 1941, 260.

[36] Szentpéteri Kun Béla ismertetését: „Elhanyagoljuk a protestáns egyházjogot?”, *Református Élet*, IX. évfolyam, 23. szám, 1942, 7.

[37] Degré Alajos: A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig, in *Notter Antal emlékkönyv dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről*, Budapest Szt. István-Társulat, 1941, 1167. Különlenyomatban: Degré Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig*, Budapest, Stephaneum Ny., 1941, 14.

[38] Rácz Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon*, Budapest, 1972.

[39] Degré Alajos: A polgári házasság kialakulása Magyarországon, *Jogtudományi Közlöny*, 1. szám, 1983. 36–42.

[40] Herger Csabáné: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog modernizációja*, Budapest-Pécs, 2006.

[41] Blasius, Dirk: *Ehescheidung in Deutschland 1794-1945. Scheidung und Scheidungsrecht in historischer Perspektive*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1987–2011, 11–20.

[42] Mátay Mónika: *Törvéyszéki játszmák: válás Debrecenben 1793-1848*, Debrecen, 2006, 7.

[43] Nagy Varga Vera: A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810), *Studia Comitatus: Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból*, XVIII. évfolyam, 1987. 99–122.; Nagy Varga Vera: A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810), in Kocsis Gyula (szerk.): *Emlékeztető könyv régi ceglédiekről: Válogatás Kocsis Gyula-Nagy Varga Vera történeti és néprajzi írásaiból*, Cegléd, Magánkiadás, 2012, 103–122.

[44] Kocsis Gyula–Kocsisné Nagy Varga Vera: A ceglédi református iparosság házassági kapcsolatrendszere a 19. században az anyakönyvek alapján, in Nagybákay Péter–Németh Gábor (szerk.): *VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 1988, Veszprém, MTA VEAB, 1989. 215–224.*; Kocsis Gyula–Nagy Varga Vera: A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatrendszere (18-19. század), *Ceglédi Füzetek*, XXVIII. évfolyam, 1993. 77–91.

[45] Mátay Mónika: Barta Gergely contra Zefer Mária: egy XIX. századi debreceni válóper dilemmái, in Bódy Zsombor–Mátay Mónika–Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*, Budapest, 2000, 244-274.; Mátay Mónika: *Törvénytörési játékok: válás Debrecenben 1793-1848*, Debrecen, 2006.

[46] Fazekas Csaba: A Tiszáninneni Református Egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitákban, 1839-1844., *Sárospataki Füzetek*, V. évfolyam, 1. szám, 2001. 73–102.

[47] Örsi Julianna: A túrkevei református házasságkötések társadalomnéprajzi vonatkozásai, in Örsi Julianna (szerk.): *Túrkeve földje és népe III. kötet* 8, Túrkeve, 2000, 113–158.; Örsi Julianna: A vallásilag vegyes házasságok kialakulásának folyamata és jellemzői, *Ethnographia*, CXXVI. évfolyam, 3. szám, 2015. 351–372.; Örsi Julianna: A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése, *Confessio*, XLI. évfolyam, 3. szám, 2017, 1–10.

[48] Kiss Réka: "Házastárs nélkül szűkölködve". Adatok a házasság megkötésének és felbontásának 17. századi gyakorlatához a Küküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében, in Vargyas Gábor–Hoppál Mihály–Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 22*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005, 303–345.; Kiss Réka: Matrimoniális causák a küküllői református egyházmegye jegyzőkönyveiben. Házasság, válás egy 17. századi erdélyi egyházmegyében, in Kósa László–Kiss Réka (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma*, Budapest, ELTE, 1999, 41–59.; Kiss Réka: Keszegh János és Porkoláb Anna házassági ügye. Egy 17. századi erdélyi példa a házasság felbontásának kísérletére, in Borsos Balázs–Szarvas Zsuzsanna–Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén I-II.: Varsánytól Rititiig: tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004, 293–309.

[49] Kolombán Zsuzsanna: A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században, in Mezey Barna–Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet*, Budapest, ELTE, 2009, 447–465.; Kolombán Zsuzsanna: Házasságra erőltetés és családbomlás az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a 19. század folyamán, in *Csíki Székely Múzeum Évkönyve VII.*, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum–Pro Print, 2011, 263–276.; Kolombán Zsuzsanna: Református család a 19. századi Udvarhelyi Református Egyházmegyében, in Örsi Julianna (szerk.): *Középpontban a család II.* Túrkeve–Szolnok, 2012, 69–82.; Kolombán Zsuzsanna: Divorce in Odorhei County, during the 19th Century, in Bidzina Savaneli–Austin O. Nosike–Chriss Alcott–Sokol Pacukaj (ed.): *Book of Proceedings 3rd International Conference on Human and Social Sciences*, Rome, MCSER Publishing, 2013, 192–199.

[50] Buzogány Dezső–Ősz Sándor Előd: *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései*, Kolozsvár, 2007, 295.

[51] Buzogány Dezső–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente: *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I.köt. 1638-1720*, Kolozsvár, 2008.

[52] Sipos Gábor: Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben, in Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álmom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, Budapest,

Universitas, 2002, 105–122.

[53] Lukács Olga: A vegyes házasságok jogi feltételei a XVII-XIX. században, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*, LII. évfolyam, 1. szám, 2007. 44–58.; Zamfir Korinna: A katolikus-református vegyes házasság kérdése Erdélyben a 20. században, in Marton József–Bodó Márta (szerk.): *Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történelméről*, Budapest; Kolozsvár, Szent István Társulat, 2009, 235–252.

[54] Nagy Dóra: Birtokmegőrzés és atyafiság a 17. századi Erdélyben: Bodoni Zsuzsanna házasságai, *Történeti tanulmányok*, XXI. évfolyam, 2013. 187–208.; Szócsné Gazda Enikő: A sepsi református egyházmegye válási jegyzőkönyvei, in Bárth Dániel–Laczkó János (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Bárth János tiszteletére*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 2004. 355–378.